

УДК 94:159.953.2(477.64-2)“1991/2015”

Ф. Г. Турченко

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ І ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ НА ЗАПОРІЖЖІ (1991–2015 рр.). Ч. 2.¹

Стаття присвячена аналізу історичної пам'яті і політичним маніпуляціям з нею. Мова йтиме про формування різних типів історичної пам'яті і про діяльність її суб'єктів (“агентів пам'яті”). Географічні межі дослідження – одна з областей Південної України – Запорізька, а хронологічними рамками є період незалежності України. Втім, логіка аналізу інколи змушує автора розширювати ці часові і географічні рамки.

Ключові слова: історична пам'ять, політика пам'яті, історичний міф, агенти пам'яті, пам'ять про війну, “Російський світ/Русский мир”.

Міф про війну

Міф про Другу світову війну як Велику вітчизняну був одним з головних ідеологічних інструментів російсько-імперських агентів пам'яті в регіоні. Цей міф почав формуватися вже наприкінці війни. Його базову основу становили ідеологеми тодішнього радянського режиму: керівна роль Комуністичної партії і геній Сталіна, єдність партії і народу, морально-політична єдність радянського суспільства, полум'яний радянський патріотизм, талант радянських полководців і героїзм рядових бійців, дружба народів СРСР, переваги соціалістичного ладу над капіталістичним тощо. Усі конкретні події воєнних років розглядалися виключно в контексті цих ідеологем. Радянський міф про Велику вітчизняну війну з самого початку нав'язувався “згори”, зусиллями влади. Він не мав відношення до героїчних вірувань і фольклорних легенд. Це продукт державної пропаганди, продуманий у всіх його деталях. Він використовувався як ідеологічний інструмент для зміцнення контролю сталінського режиму над населенням.

Але для того, щоб офіційний образ війни міцно закарбувався в масовій свідомості, необхідно було витіснити з народної пам'яті “негативну” (з точки зору правлячого режиму) інформацію про неї. Йдеться про викликані довосною репресивною політикою влади антирадянські настрої частини населення, серйозні прорахунки радянського командування і воєнні поразки на початку війни, невиправдані втрати і масову здачу червоноармійців у полон, масштабну колаборацію з нацистами, радянські загороджувальні загони і штрафні батальйони, національно-визвольну боротьбу, варварські мобілізаційні заходи радянської влади 1943-1944 рр., репресії щодо окремих громадян і цілих народів, безпідставно звинувачених у зраді. Це, і багато чого іншого, не вписувалося в офіційну сталінську версію війни, але міцно врізалось в народну пам'ять.

На підставі загальносоюзного воєнного міфу формувалися регіональні його варіанти.

У Запорізькій області місцева партноменклатура почала творити свій міф вже на завершальному етапі війни. Зберігся унікальний документ – досить об'ємний лист “Від трудящих Запорізької області Йосифу Віссаріоновичу Сталіну”, опублікований 10 квітня 1944 р. у газеті “Червоне Запоріжжя”. Плакати з текстом цього листа висіли на чільному місці в кожному підприємстві, колгоспі, установі, навчальному закладі. Як зазначається в газеті, “лист обговорено на зборах робітників, колгоспників, службовців, інтелігенції і всіх трудящих Запорізької області”. Ця масова ідеологічна кампанія проходила в березні 1944 р. У всіх установах і на підприємствах області були розвішені плакати з текстом листа і портретом Маршала Сталіна. Його підписали 278 489 осіб. Та той час – це більше половини дорослого населення області. У цьому листі сформульоване офіційне бачення війни, яке впроваджувалося в масову свідомість.

Зміст листа свідчить, що це бачення (міф) перебувало у стадії формування. Зокрема, звертає на себе увагу та обставина, що війна СРСР з Німеччиною та її союзниками в листі запоріжців ще не називається ні великою, ні вітчизняною. Просто *війна* – без епітетів і сакрального підтексту. Це викликає здивування, адже вже 22 червня 1941 р. В. Молотов в промові по радіо порівняв напад німців з агресією французів 1812 р. і запевнив, що й на цей раз російський народ відповість “*вітчизняною* *війною*”. Наступного дня, 23 червня 1941 р. один з ідеологів сталінського режиму Єм. Ярославський у “Правді” опублікував статтю, де мова йшла про “*велику вітчизняну війну радянського народу*”. Коли, нарешті, 3 липня 1941 р. виступив Й. Сталін, то він вжив терміни – “*всенародна вітчизняна війна*”, “*визвольна війна*” і “*велика війна*”. Всі слова ще писалися з *маленької* *букви*. Пізніше з'явилася книга Сталіна “*Про велику Вітчизняну війну Радянського Союзу*”, а у наказі Верховного Головнокомандуючого від 7 листопада 1944 р., врешті-решт, з'явився термін “*Велика Вітчизняна війна*”.

Можна було очікувати, що подібні терміни до 1944 р. вже укоріняться у свідомості населення. Але ні. Автори *листа трудящих* Запорізької області цими визначеннями у листі Сталіну ще не користувалися. В обласній газеті “Червоне Запоріжжя” за 1944 – поч. 1945 рр., де у кожному номері друкувалися зведення з фронтів, вони також зустрічалися досить рідко.

Та повернемося до змісту листа до Сталіна. Його автори не були б жителями Запоріжжя, коли б свій “патріотичний порив” не спробували обґрунтувати *історично*, впливши в листа сюжети із козацької старовини. До Сталіна зверталися не інакше, як “*Орле сизокрилий, батьку дорогий, великий Кошовий*”

¹ Закінчення. Початок див. у 42 випуску збірника

всього народу радянського". Нагадувалося про волелюбний характер запорожців, що були "страшною грозою для всіх ворогів руських, для тих чужоземців, що йшли на нас з мечем". Говорилося, звичайно, й про "союз з старшим братом руським", і про те, що "в цій спілці святій наші народи віками боролись пліч-о-пліч".

Важливе місце в структурі регіонального міфу про війну посідала оцінка стану краю в передвоєнний період: "Під сонцем Сталіна, генієм Леніна осяяна і світлом ДніпроГЕСу освітлена цвіла наша область як сад. Жилося нам щасливо і весело". Одним словом, було що захищати. Звичайно, при цьому ні слова не говорилося ні про "червоний терор" у краї в період громадянської війни, ні про насильницьку колективізацію, ні про Голодомори 1921-1923 і 1932-1933 рр. і масові репресії 30-х років, ні про всевладну комуністичну деспотію і про багато інших речей, про які добре знали всі, хто підписував листа Сталіну.

А як же описується війна?

Її причини в листі сміхотворні: "Їх (фашистів. – Ф.Т.) завидки взяли". "Завидки", напевне, з приводу "щасливого життя" радянських людей, яке німцям було недоступне.

Зовсім не йдеться про початковий період війни, про бомбардування й обстріли, про відступ, кров, втрату рідних і знайомих, про сльози, полон тощо. Зате детально говориться про нацистський терор в області, про страждання, величезні людські жертви і матеріальні збитки (наводяться цифри і факти, правда, не завжди точні), яких зазнав край під час окупації від "німецьких виродків, іродів і людоджерів".

Не менше "дісталось" в листі й тій категорії людей, яких називали "українсько-німецькими націоналістами". У листі вони фігурують як "фашистські обозники, викидьки собачі, поспідки свинячі, байстрюки фашистські, у всьому світі чужинці, що вітчизни не знають, батька й матір розпинають, серце виймають, самі в грудях лише камінь та холодну змію мають". Але, яких саме збитків зазнав край від "українсько-німецьких націоналістів", у листі не зазначається. Були б приклади цих збитків від націоналістів – автори листа, немає сумніву, написали б.

Що ж до себе, то автори листа від імені всіх, що підписалися, скромно зазначають: "Ворогові не покорялися, хліба не давали, машини псували, від угону в рабство втікали, народним месникам – радянським партизанам, які гітлерівцям життя не давали, допомагали". Знову ж таки, ніякої конкретики, яка б підтверджувала цю боротьбу. Було б щось яскраве, чи варте згадування, написали б.

Визволення від німецької окупації характеризується як всенародне свято, "празник сталінський великий на нашій землі радянській, українській! Діждалися ми волі, своїх синів – червоних воїнів хоробрих. Визволив ти нас (мається на увазі Сталін. – Ф.Т.) з німецької неволі".

Закінчується лист розлогим звітом "дорогому батьку нашому" про досягнення визволеної запорізької землі: як по-геройськи запорожці воюють на фронті, як по-ударному працюють у тилу, як успішно йде відбудова зруйнованого окупантами краю, з яким ентузіазмом колгоспники допомагають фронту хлібом, "який приховали від окупантів", а також м'ясом, грошима і таке інше.

Як виявилось, "приховали" багато: на березень 1944 р. колгоспники області передали державі 100 тис. т. хліба, "який від німця зберегли" [1]. Приховали і гроші. На збереження жителів області була збудована танкова колона "Запоріжці" і укомплектована штурмовиками "Іл-2" з надписом "Поліна Осипенко" гвардійська авіачастина. І все це за кошти, які "вдалося приховати від німця" [2]. Ті, хто читали цей лист, могли порівняти нацистську окупацію 1941-1943 рр. з Голодомором 1932-1933 рр., після якого в селах, не залишалось ні зернини.

Лист підписала переважна більшість дорослого населення області. Йшла війна, до закінчення якої було більше року, і відмовитися підписувати – означало демонструвати свою неполяльність владі, яка подібні листи використовувала як тест на політичну відданість.

Цим листом в області була започаткована ідеологічна кампанія, покликана назавжди змінити пам'ять про війну. Загнати правду про неї в найдаліші закутки свідомості, залишивши на поверхні лише ту інформацію, яка влаштовувала партійну верхівку. Цього можна досягнути не лише з допомогою багаторазового повторювання на різний лад офіційної версії, а й переслідуванням за поширення інформації, яка спростовує цю версію. Ті, хто наважувався на це, цілком могли бути репресовані і опинитися в сталінських концтаборах. "Є дві правди, – писав 18 листопада 1942 р. у своєму "Щоденнику" Олександр Довженко. – Одна дійсна, реальна правда. Друга – вигадана, неіснуюча, така, якою хотіли б її бачити. Вона вважається за дійсну, а дійсна за ворожий наклеп". А оскільки "наклеп", то і репресії, які породжували страх і формували тип "смиреної" особистості, яка, не задумуючись, говорила те, що їй накаже влада. Такою була "стратегія виживання" людини в тоталітарному суспільстві.

1953 р. помер Сталін, на зміну якому прийшов Хрущов. Було розвінчано "культ особи" Сталіна, і німб його святості й воєнної геніальності почав спадати. Але 1964 р. в результаті "двірцевого перевороту" Хрущова замінив Брежнєв. Відійшовши від "ліберального курсу" свого попередника, Брежнєв обрав неосталінізм. Тим, хто народився 1945 р., було вже майже 20. Про війну в її героїзованому варіанті, препарованому стандартним набором радянських ідеологем, вони знали з підручників, художньої літератури, кінофільмів, засобів масової інформації. Знали і сприймали, бо альтернативної інформації одержували мало і безсистемно. Батьки, які все ще пам'ятали воєнне лихоліття, говорили про нього неохоче. Саме при Брежнєві 1965 р. було поновлено День Перемоги у Вітчизняній війні як свято і вихідний.

Знову на перший план висувався стандартний набір тез про запоруки перемоги радянського народу над фашизмом, які повинен був засвоїти кожен радянський громадянин. Серед них, як незгоперечні істини, висувалися тези про мирне щасливе довоєнне життя в братній сім'ї народів СРСР, переваги соціалістичного ладу над капіталістичним, морально-політичну єдність радянського суспільства, керівну роль комуністичної партії, єдність партії і народу, полум'яний радянський патріотизм, масовий героїзм, дружбу народів СРСР і

провідну роль “старшого брата” – російського народу. Знову заговорили про особливу роль у війні Сталіна. Про гірку правду війни не згадувалося. Вона не вписувалася в заполітизовану й героїзовану версію, яка закарбовувалася у масову свідомість усіма можливими засобами ідеологічного й адміністративного навіювання. Щоправда, до репресій при Брежнєві доходило значно рідше, ніж при Сталіні. Сформувалося покоління комуністів, яке звикло “коливатися разом із партійною лінією”, ніскільки не замислюючись про суть партійної політики.

Набір домінуючих ідеологем і замовчування правди визначали зміст регіональних версій про Велику вітчизняну війну, авторами яких були місцеві партійні працівники, журналісти регіональних газет, викладачі історії КПРС вищих навчальних закладів і вчителі історії загальноосвітніх шкіл. Ці люди, зазвичай, не мали власної точки зору і чітко орієнтувалися на вказівки “згори”. До загальної картини війни вони не вносили нічого принципово нового. Та й таке завдання перед ним не ставилося. Їхня мета полягала в тому, щоб на регіональному матеріалі проілюструвати загальносоюзну версію війни та продемонструвати особисту відданість режиму. Постільки архівними документами вони, як правило, не користувалися (архіви про війну були малодоступні), то орієнтувалися головним чином на спомини учасників війни, підпільників, партизанів, працівників тилу.

Взагалі-то, не треба бути професійним істориком, щоб зрозуміти очевидну річ: за спогадами учасників, при всій величезній повазі до цих людей, об’єктивну картину війни не можна скласти. Спогади суб’єктивні, а пам’ять вибіркова. Правда про війну – як вирок: її необхідно ретельно доводити. Як і незаангажований суд не має права виносити рішення лише на підставі усних свідчень сторін, а повинен перевіряти їх усією сукупністю фактів, так і кожен, хто хоче наблизитися до правди про війну, не повинен обмежуватися лише спогадами окремих осіб про неї.

Особливо це необхідно враховувати, коли йдеться про спогади, опубліковані в радянські часи. Люди старшого покоління пам’ятають, що таке державна цензура і внутрішня самоцензура. Ще з часів Сталіна в Радянському Союзі добре засвоїли, що можна говорити й писати, а чого говорити і про що писати не варто. Навіть мемуари видатних радянських воєначальників у 60–80-ті рр. ретельно редагувалися. І Маршали СРСР змушені були погоджуватися на ідеологічну правку своїх текстів.

Як наслідок, нічого такого, що б виходило за рамки офіційно дозволеного, на сторінках спогадів радянської епохи читач знайти не міг. Все це була добре продумана політика влади. “Мы, партия, контролируем все документы и управляем воспоминаниями. Значит, мы управляем прошлым...” [3, с.147], – так формулював подібний підхід до висвітлення минулого один із героїв роману Дж. Оруелла. Це, звичайно, стосується і місцевої пам’яті про війну. Добре відпрацьовані технології “управління минулим”, тобто історичною пам’яттю, формували тексти, переповнені розповідями про героїчні епізоди, подвиги і масовий героїзм, які подавалися в контексті загальних ідеологічних штампів про причини і обставини перемоги.

Звичайно, справа не в авторах споминів і заангажованих редакторах, які випускали в світ книги, де цілком свідомо правду препарували напівправдою, вигадками та брехнею. Справа в системі, яка склалася і яка включала об’єктивне висвітлення минулого. Сучасні професійні історики іронізують: коли б все було так, як описано в таких споминах, то війна закінчилася б радянською перемогою ще в 1941 р. При цьому, як і обіцяли, – “малою кров’ю і на чужій території”.

А коли в серпні 1991 р. Радянський Союз розпався і на політичній карті з’явилася незалежна Україна, на радянській версії Вітчизняної війни, здавалося, було поставлено хрест. Адже як і будь-яка інша країна, яка брала участь у війні, Україна має право на всю правду про неї, особливо на ті аспекти, що стосуються її населення і території, *історичної пам’яті* про війну. Це дає можливість зрозуміти, який вплив справила війна на подальший розвиток України, у тому числі й на її сьогодення.

Був відкритий доступ до “спецхранів”, що викликало бурхливий потік цілком нової інформації – “архівну революцію”. Почалося системне вивчення і публікація документів про трагічну історію передвоєнного десятиліття та про ті сторінки історії війни, які старанно замовчувалися раніше. Зокрема, була піддана сумніву політико-ідеологічна теза про “морально-політичну єдність радянського народу”, про “беззастережну віру радянських людей в ідеали комунізму, їх відданість комуністичній партії”. Виявилось, що українське суспільство увійшло у війну значною мірою розколотим. Переважно селянська за своїм складом Україна, переживши Голодомор 1932-1933 рр. – колосальну за масштабами гуманітарну катастрофу, жертвами якої стали мільйони людей, не відчувала ні відданості ідеям комунізму, ні бажання віддавати за цю абстрактну ідею своє життя. Як наслідок, війна йшла зовсім не так, як її описували у 40–80-ті рр. XX ст. комуністичні міфотворці.

Але посткомуністична верхівка незалежної України не пішла шляхом створення правдивої національної версії війни. Чому? Вона діяла так, як звикла діяти в усіх інших сферах соціально-економічного життя: замість творення нового, зайнялася пристосуванням до сьогодення старого, радянського, замість глибоких реформ – їх імітацією, створенням нежиттєздатного симбіозу ринку з залишками соціалізму. Так трапилося і з радянською спадщиною про війну. Замість відмови від неї і розробки нової, яка б ґрунтувалася на даних сучасної науки, сталася поверхова “українізація” радянського міфу: традиційні складові його залишилися, відбулася лише героїзація звитяги і жертвності українців у війні.

За Президента В. Януковича відбулося повернення до радянських уявлень про війну. Про це свідчить позбавлення за допомогою судів звання Героїв України Р. Шухевича і С. Бандери, відновлення помпезного параду Перемоги, Закон про Червоний прапор 2011 р., який на урочистостях використовується поряд із державним. На тлі розмивання української ідентичності російською, відбувається реанімація старої героїзованої радянської спадщини.

Відповідні зміни відбулися і в офіційній версії Вітчизняної війни в Запоріжжі. Останні роки перед Революцією гідності вона сформувалася як певна цілісність.

Першою складовою цієї версії є оборона Запоріжжя восени 1941 р. Значимо, що до 1965 р. про “оборону області” на початку війни не говорилося нічого. Але вже при Брежнєві деякі “місцеві патріоти” з великим пафосом називали Запоріжжя “фортецею на Дніпрі”. Сучасні пішли далі, виступивши з пропозицією надати Запоріжжю офіційний титул “Місто військової слави”. З відповідними пропозиціями виступали і в інших містах, зокрема, в Харкові. Про цей статус заговорили, коли Президент Росії надав такий статус декільком російським містам, зокрема, Белгороду. Однак, нашим ветеранам відмовили, пояснивши це відсутністю відповідної законодавчої бази. У вересні 2010 р. проект Закону про почесне звання України “Місто військової слави” був внесений депутатом від КПУ П. Цибенком, але у квітні 2011 р. відправлений Верховною Радою на доопрацювання. Більше до нього не поверталися.

Що ж було насправді? Відповіді на це питання присвячена колективна монографія запорізьких істориків “Запорізький рахунок Великої війни. 1939-1945” [4].

У цій книзі на підставі неспростовних фактів доведено, що говорити про якусь “оборону Запоріжжя”, як про якусь окрему операцію чи стихійну акцію початкового етапу війни, не доводиться. Коли 18 серпня 1941 р. німецькі війська підійшли до Дніпрогесу і гребля була підірвана московськими мінерами без узгодження з командуванням Південно-Західного фронту, ніяких серйозних спроб форсувати Дніпро в районі Запоріжжя не було. Лінія фронту проходила по фарватеру Дніпра. Документально підтверджено, що у місті працювали не лише кінотеатри, але й ...ресторани. Електроенергію подавали з Донбасу. *Німці й не думали атакувати місто.* Більше двох місяців йшла перестрілка через ріку і боротьба за контроль над Хортицею. Німецька стратегія полягала у тому, налагодити повноцінні переправи в районі Дніпропетровська і Каховки, переправити туди війська, а потім ударами з півночі і півдня взяти 18-у і 9-у армію, які оборонялися в Приазов’ї, в лещата.

Цей задум німці зуміли реалізувати. Наслідки так званої “героїчної оборони” були трагічні. У результаті підриву радянськими мінерами Дніпрогесу та інших об’єктів (*трагедія, про яку в офіційному міфі про війну не згадувалося*), оточення і розгрому 9-ої і 18-ої армій в Приазов’ї, втрати військових і цивільних (полон, смерть, рани) становили близько 200 тис. осіб. В Україні втрати Червоної армії на початковому етапі війни були більшими лише в київському “казані”.

Як наслідок, початковий етап війни був зовсім не таким, яким його на підставі ретушованих споминів десятки років змальовували і продовжують змальовувати місцеві автори. Факти перших місяців війни, представлені в книзі, свідчать не стільки про героїчну оборону Запоріжжя і пов’язаний з нею масовий подвиг військових і цивільних, скільки про серйозні прорахунки радянського командування і викликані ними невиправдані втрати, які ретельно приховувалися десятиліттями. У цих умовах для більшості жителів регіону важливішою була проблема власного виживання та турбота за долю своєї родини, ніж сталінські заклики віддати життя за ідеали соціалістичної Вітчизни. Зрозумівши, що радянська влада залишає їх на голодну смерть, люди почали розбирати колгоспне майно, магазини, склади з продовольством і промисловими товарами, а не знищувати все це, до чого закликала влада.

Ця картина ніяк не вписується в “героїчний канон” війни, який десятиліттями поширюється в регіоні. Виявилось, що насправді на початку війни в діях керівництва було занадто багато прорахунків, бездарних рішень, злочинної некомпетентності, боягузництва і паніки, які супроводжувалися невиправданими втратами, кров’ю і горем, – і мало гучних подвигів. Коли в повоєнні десятиліття виявився дефіцит реального героїзму початкового етапу війни – виникла необхідність його фабрикування. Так виникла “Легенда про Комбата” – авантюрна спроба місцевих “патентованих патріотів” створити міф про подвиг політрука Олексія Єременка, жителя Запорізької області, комуніста, до війни голову колгоспу. Вважається, що саме його на загальновідомій світліні “Комбат” зафіксував у момент підняття в атаку відомий фронтний фотокореспондент Макс Альперт. Трапилось це влітку 1942 р. на Луганщині. На Алеї героїв у Запоріжжі є стела “Комбат”, виконана за мотивами цієї світліни. На постаменті надпис:

*На монументе “Комбат” увековечен героический
подвиг нашего земляка.*

Политрук

Єременко Алексей Гордеевич

погиб 12 июля 1942 г.

Запорізькі ветерани і члени проросійських організацій активно виступали за присвоєння О. Єременку звання Героя України. Цього не сталося. Причина напевне тому, що не лише запоріжці “впізнали” на світліні Альперта свого земляка. Так, мешканець Маріуполя П. Петров побачив на ній ...себе. І він не єдиний. Інші пізнали на ній свого брата, батька чи однополчанина. Про це вони писали в газетах. Мабуть автори цих листів не читали спомини фотокора М. Альперта, який писав, що фотографія постановочна і зображений на ній епізод зафіксований в глибокому тилу.

Наведені в монографії факти не залишають каменя на камені від цієї незграбної витівки невігласів від історії та їх однодумців у місцевій владі. Але постамент “Комбат” з написом, що це земляк-запорожець стоїть на Алеї героїв в Запоріжжі.

Не витримали перевірку фактами й інші складові запорізького міфу про війну, зокрема, про “масову боротьбу під керівництвом комуністів у тилу ворога”, про українське національне підпілля як агентури нацистів (місцеві міфотворці описували його крізь призму концепції “постріл у спину”), про окупаційний режим в області, про “героїчний прорив” радянськими військами оборонної лінії “Вотан” – частини “Східного валу”, про “унікальну воєнну операцію “Нічний штурм Запоріжжя” і т. ін.

Поява книги руйнувала старий міф про війну і викликала зрушення у свідомості багатьох жителів краю. Було безліч свідчень цього. А міфотворці – агенти російсько-імперської історичної спадщини навіть погрозували авторам книги за “спотворення історичної правди” судовим позовом.

Запорізький міф про Велику вітчизняну війну – штучний витвір прокомуністично налаштованих керівників місцевих ветеранських організацій (учасників Другої світової війни серед них з відомих причин вже немає) та патентованих “патріотів” з молодіжних організацій проросійської орієнтації, яких донедавна підтримували місцеві владні структури і вітчизняні та проросійські спонсори. Їм надавали свої шпальти регіональні газети і телеканали, вони часто виступали у школах і коледжах. У свою чергу, вони охоче давали поради, зокрема, як описувати війну в наукових монографіях, підручниках та як її викладати в школах чи університетах. Вони впевнені, що достеменно знають, як було в дійсності. Все, що не відповідає їхнім поглядам – відкидають, називаючи неправдою чи злісною фальсифікацією, спробою “переписати історію”.

Про фальсифікацію історії Вітчизняної війни і про необхідність “дати відсіч фальсифікаторам” і спробам “переписати історію” говориться на всіх без виключення акціях з участю ветеранських чи євразійських молодіжних організацій. Охоче повторюють ці “заклинання” і чиновники різних рівнів, демонструючи своє прагнення підтримувати “запити ветеранів” і готовність “розібратися з фальсифікаторами”. Але *що саме фальсифікується і з яких питань слід давати відсіч* – ніхто з них чітко не говорить. Всі повинні розуміти, що необхідно сприймати історію війни так, як її сприймали у “старі добрі часи” і як про неї говорять ветерани комуністичної орієнтації. Ще недавно на засіданні Запорізької ветеранської організації одногослосно, як по текстах партійних постанов радянського часу, ухвалювалися рішення на кшталт: *“Считать непреложной истиной, что причинами победы советского народа в Великой Отечественной войне являются преимущества советского общественного и государственного строя, руководящая роль Коммунистической партии, массовый героизм советского народа...”* і так далі. При цьому жодного сучасного наукового дослідження, яке б ґрунтувалося на автентичних джерелах і підтверджувало їхню точку зору, не з’явилося. Проте в безлічі серйозних вітчизняних і зарубіжних монографій і дисертацій ця точка зору спростовується. Тому-то вони і дистанціюються від сучасної науки. “Архівна революція” пройшла повз них. Вони переконані, що знають усю правду й бач архівів. Таким чином, йдеться не про пошук істини, а про *збереження монополії на неї*. Це характерна риса тоталітарного мислення, для ХХІ століття – політичний релікт. Навіть після Революції гідності. Коли 9 травня 2014 р. відзначався день Перемоги, то мер Запоріжжя О. Сін і тодішній голова облдержадміністрації В. Баранов (до речі, призначений Президентом П. Порошенком), з’явилися на території підприємства “Мотор-Січ” перед його фактичним власником В. Богуслаєвим з георгіївськими стрічками, з якими російські агресори в цей час вели війну з Україною.

Дискутувати з прихильниками такого підходу до оцінки війни малопродуктивно. Але й не звертати на них увагу професійні історики не мають права. Адже мова йде не лише про об’єктивне висвітлення одного з важливих періодів історії минулого, йдеться про те, яким буде майбутнє України. Тому й з’явився закон України “Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні”, який скасовує використання радянської символіки, закріплює офіційно загальносвіттовий термін “Друга світова війна”, запроваджує день пам’яті і примирення 8 травня, зберігає День перемоги над нацизмом 9 травня і загалом легітимізує відродження історичної правди про війну, як про одну з найбільших трагедій в історії України.

Російсько-імперські маркери на мапі та в історичній пам’яті

На формування того чи іншого типу історичної пам’яті значний вплив справляє історична топоніміка – назви адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів, підприємств, навчальних закладів, вулиць, площ, ідеологічні символи, пам’ятники, меморіальні дошки, пам’ятні знаки тощо. Це повсякденність, у яку “занурена” кожна людина і вплив якої вона відчуває постійно.

Змістовне наповнення історичної топоніміки залежить від ціннісного вибору суспільства, в контексті якого формується колективний образ минулого. Комуністичний режим плекав у Запоріжжі російсько-імперський тип історичної пам’яті.

У останні десятиліття радянської влади керівництвом області робилося все, щоб остаточно переформатувати історичну пам’ять населення козацького краю на російсько-імперську і щоб вже ніщо не нагадувало про українське минуле. При цьому влада цілком свідомо йшла на ліквідацію надбань минулих років, у тому числі прийнятого в середині 60-х років урядового рішення про увічнення козацької історії України.

Згідно з цим рішенням територія острова Хортиця оголошувалася державним історико-культурним заповідником. На острові планувалося закласти тематичний садово-декоративний парк, спорудити музейний комплекс із п’ятьма діорамами й художніми полотнами на теми козацької історії. Передбачалося встановити бронзову скульптурну композицію “Козаки на чатах”, відродити будівлі, які б відображали умови життя і навчання бойовому мистецтву козаків, спорудити десятки пам’ятних знаків про найважливіші події з історії Запорозької Січі. Це був унікальний шанс перетворити Запоріжжя на центр популяризації історії українського козацтва й один з найважливіших культурних осередків України взагалі.

Остаточо план комплексу затвердили 1970 р. і протягом наступних двох років повним ходом ішли будівельні роботи. Але невдовзі розгорнувся новий етап русифікації, закам’юфльований під “боротьбу з українським буржуазним націоналізмом”, і майбутнє заповідника виявилось під загрозою. 1968 р. в Запоріжжі, як і в інших містах Наддніпрянщини, розгорнулася кампанія цькування О. Гончара за його роман “Собор”. Цей видатний твір української літератури був з величезним ентузіазмом сприйнятий у колах української інтелігенції, у тому числі в Запорізькому краї. Образ Собору постав як символ духовної сили і безсмертя українства. Але для місцевої партноменклатури він прозвучав як звинувачувальний вирок.

Особливо образив їх самолюбство образ номенклатурного пристосуванця, “безбатченка і юшкоїда” Володьки Лободи, в якому багато хто впізнав себе. Партиїні чиновники дружно накинулися на письменника, звинувачуючи його в занепадництві, ідеалізації старовини, у відході від історичної правди, врешті-решт, від соціалістичного реалізму. У кампанію шельмування О. Гончара місцеві партійні бонзи прагнули втягнути вчених-літературознавців. У квітні 1968 р. у Запорізькому педінституті за участі членів парткому і невідомого молодика з військовою виправкою, який представився як “представитель обкома комсомола” (присутні сприйняли його як професійного кадебіста), відбувся диспут за романом “Собор” [5]. Однак запорізька інтелігенція, зокрема, викладачі кафедри української літератури педагогічного інституту, яким доручили обговорити (і засудити!) роман, відмовилися від цькування Олеса Гончара. Про реакцію на роман у своєму щоденнику він писав:

“...Все наше Подніпров’я, нещадно зрусіфіковане, задушене, зтероризоване, раз у раз заявляло про себе протестами і воістину мужніми вчинками. В цьому я пересвідчився ще раз під час “соборної історії” [6, с.403].

Цим прихильники творчості письменника накликали на себе гнів влади, у тому числі й багаторічного “хазяїна” Запорізької області, першого секретаря обкому М. Всеволожського. У результаті деякі з них втратили роботу і стали об’єктом переслідувань. Серед них був молодий викладач В.А. Чабаненко, який пізніше став відомим вченим-філологом.

У цій задушливій громадсько-політичній атмосфері на початку 70-х років роботи в заповідному комплексі на о. Хортиці припинилися. Новозбудований музей козацької слави перепрофілювали в музей історії м. Запоріжжя. Справжньому шельмуванню піддали одного з ентузіастів та ініціаторів проекту – заступника голови Запорізького облвиконкому М. Киценка. Місцеві можновладці з великодержавним антиукраїнським душком ще в 1970 р. знайшли “серйозні викривлення й помилки” в його брошурі “Запоріжжя в бурях революцій”. Виконуючи замовлення обкому партії, місцеві “знавці історії” звинуватили М. Киценка в “недооцінці ролі Леніна” (!?) в історії нашого краю. У першій половині 70-х років бюро Запорізького обкому партії тричі розглядало цю та іншу – “Хортиця в героїці і легендах”, – книги М. Киценка. Бюро констатувало, що автор “сповзає на позиції дореволюційних буржуазних істориків, відходить від класових позицій”. Було вирішено вилучити книги з книжкових магазинів та бібліотек області [7]. Талановитого літератора, історика, патріота української землі спішно перевели на малозначущу посаду, а згодом відправили на пенсію. Музей історії козацтва переформатували в музей міста Запоріжжя, радикально змінивши його експозицію.

Вулиці і площі населених пунктів нагадували лише про радянський, а не про козацький період історії. Залишилася тільки одна окраїна обласного центру, де були увічнінені імена відомих діячів минулого України. Це Верхня Хортиця, де є вулиці Байди, Палія, Трясила, Наливайка, Іскри, Кочубея, Тараса Бульби, Сковороди. Але це виняток, який має своє пояснення. Коли в 1969 р. селище Верхня Хортиця увійшло до меж Запоріжжя, виявилось, що більшість вулиць селища має своїх “тезок” у місті. Із 130 вулиць довелося тоді перейменувати 101. Місцеві патріоти скористалися залишками хрущовської “відлиги”, щоб хоч невелика частина перейменованих вулиць цього селища набула національно-українського забарвлення. Упродовж наступних десятиліть всі нові вулиці міста одержували назви, що підкреслювали їх суто радянський характер. Лише наприкінці 80-х рр. у Запоріжжі з’явилися вулиці Петра Дорошенка і Петра Калнишевського [8, с.95].

Унаслідок цілеспрямованої політики місцевого компартійного керівництва було створене історико-культурне середовище, яке ніяк не нагадувало про історичне минуле, зокрема, про національно-визвольну боротьбу українського народу, а служило закріпленню в історичній пам’яті радянських міфів і стереотипів. Так, головний проспект обласного центру на момент написання статті носив ім’я Леніна. Він закінчується площею Леніна, на якій стоїть пам’ятник Леніну. Пам’ятник вказує рукою на Дніпрогес, якому ще в 30-х рр. присвоїли ім’я Леніна. Перед греблею утворилося озеро, якому також дали ім’я Леніна. На озері стоїть острів Леніна. Нарешті, одному з районів Запоріжжя також присвоєно ім’я Леніна. І це при тому, що Ленін ніколи не відвідував не лише Запоріжжя, а й Україну взагалі. Була й стандартна для кожного українського міста вулиця Дзержинського (на якій зазвичай стояв будинок місцевого КДБ), вулиці Свердлова, Калініна, Орджонікідзе, Фрунзе, Артема, Жданова, Куйбишева, Петровського, Щорса, Котовського, Павліка Морозова та інших місцевих та іногородніх діячів нижчого рангу. А одна з вулиць на окраїні міста була названа іменем сталінського ката Матвія Шкірятова (його навіть у партійних верхах називали “Малютою Скуратовим”!). У той же час радянська влада так і не спромоглася гідно увічнити пам’ять Т.Г. Шевченка, який свого часу побував у Запоріжжі і присвятив його минулому багато своїх безсмертних творів.

Після проголошення незалежності відкрилася можливість змінити політику пам’яті і спрямувати її на формування об’єктивного погляду на минуле. Але цього не сталося. Україна довгий час перебувала на перепутті. Це було пов’язано з особливостями українського шляху, зокрема тією обставиною, що після проголошення незалежності при владі залишалася перефарбована посткомуністична номенклатура. Було б великою ілюзією сподіватися, що після проголошення незалежності вона перетвориться на носія української національної ідеї і плекатиме національну історичну пам’ять. Формально визнаючи ідею незалежності сучасної України, вона зберегла традиційно вороже ставлення до тих сил і осіб, які боролися за цю незалежність. Залишаючись у полоні комуні-імперських міфів, сучасна знать нав’язує населенню і своє роздвоєне, по-суті, шизофренічне світосприйняття.

У Запорізькій області, яка є частиною незалежної України, де економічно панує олігархічний капітал, тісно пов’язаний з криміналітетом, збережені всі радянські пам’ятники, назви вулиць, промислових об’єктів, що консервують у колективній пам’яті Радянський Союз і комуністичну епоху.

Бо якщо головний проспект обласного центру після Революції гідності все ще продовжує носити ім'я Леніна, а на різних його кінцях стоять пам'ятники Леніну і Дзержинському, – це означає, що привиди комуно-імперії ще не покинули місто. У той же час не було здійснено жодного помітного меморіального заходу, який би щоденно нагадував жителям області про боротьбу українського народу за незалежність. Хіба що в перші роки незалежності бульвар Жданова перейменували на бульвар Шевченка.

Запорізький краєзнавець Ганна Черкаська, досліджуючи меморіальну традицію Запоріжжя, з цього приводу зазначає: "...На нашій, але не своїй землі увічнено імена катів українського народу, величаються їхні пам'ятники. І поки чужі імена, символи, пам'ятники зомбують нашу свідомість, бидлізація буде тривати" [9].

Ганна Черкаська не помилилася, називаючи цю ідеологічну лінію влади "бидлізацією". Адже запрограмована владою масова амнезія сформувала парадоксальну ситуацію: населення живе за пріоритетами епохи первинного накопичення ("дикий" капіталізм, тотальна корупція, соціальне розшарування на купку олігархів і мільйони бідняків, злочинність, моральна деградація і т.д.), а пропагуються зовсім інші цінності – радянські, закодовані в назвах вулиць, промислових об'єктів і пам'ятниках комуністичним вождям, які все своє життя боролися проти капіталізму. У цих умовах свідомість людини роздвоюється, розривається між протилежними істинами, адже жодну з них не можна ігнорувати, бо обидві підтримуються високими авторитетами (держави, керівництва міста, політичної партії, якій довіряєш, засобів масової інформації чи органу самоврядування). Це призводить до того, що в громадянина, нездатного критично ставитися до протилежних поглядів (оскільки його свого часу цьому критичному мисленню не вчили: була лише одна, освячена партією істина, а всі інші слід було відкидати з порога), виникає недовіра до будь-яких істин. Відомий російський філософ В. Ільєнков так описує еволюцію світогляду такого громадянина: "Побігавши якийсь час між поглядами, що виключають один одного, він взагалі перестає довіряти будь-яким "загальним істинам", доходить до висновку, що "все відносне", і лише "відносне", залежно від того, з "якого боку дивитися". Й тоді в його очах взагалі стирається різниця між правдою і неправдою, між красою та потворністю, між істиною та її спритною імітацією" [10, с.55].

Це давно відомий у соціальній психології закон.

Таким суспільством легко маніпулювати. Напевне, ради цього і здійснювався проект амнезії. Започаткований після проголошення незалежності, він став грандіозною димовою завісою, за якою пострадянська верхівка (сьогодні це конгломерат випадкових людей, що потрапили з "грязі в князі") успішно розпоряджається створеними протягом багатьох десятиліть матеріальними цінностями і здійснює владні повноваження.

Як своєрідні маркери комуно-імперії в усіх населених пунктах Запорізької області стояли пам'ятники комуністичним вождям. У Запоріжжі на початку і в кінці центральної вулиці Запоріжжя – проспекту Леніна, височать (знову ж таки на момент написання статті) монументи Дзержинському і Леніну. Заклики демонтувати їх повернути історичні назви відкидалися з порога. Навпаки, були спроби повернути "колесо історії" назад.

Це було пов'язано з подією, яку як політичну провокацію зустріли в Україні за її кордонами: у Запоріжжі було встановлено пам'ятник Й. Сталіну – одному з найжорстокіших тиранів в історії людства, жертвами політики якого стали мільйони українців і представників інших національностей СРСР.

Про наміри встановити у Запоріжжі пам'ятник Сталіну представники місцевого осередку Компартії заявили наприкінці 2009 р. Пояснюючи свою ініціативу, вони посилались на "прохання ветеранів війни". Хоча ніякого дозволу влади не було, статую тирана було урочисто відкрито на території обкому партії 5 травня 2010 р. Напис на постаменті: "Руководителю Советского государства, Генералиссимусу Иосифу Виссарионовичу Сталину от благодарных потомков".

Місцева влада від конфлікту навколо пам'ятника на початкових етапах дистанціювалася. Окремі представники запорізької верхівки (в тому числі – члени Партії регіонів) на людях висловили негативне ставлення до постаті Сталіна та дій місцевих комуністів, проте запобігти відкриттю скандального об'єкта навіть не намагалися.

Спорудження комуністами Запоріжжя за мовчазної згоди місцевої влади пам'ятника Сталіну у військовій формі – не випадковість. Апологетика Сталіна на тлі героїзації радянського часу, відродження "парадного" розуміння війни, демонстративні заяви про особливу місію російського народу, який переміг би й без участі у війні інших народів – характерна риса сучасної Росії. Запорізькі комуністи і місцева влада діяли і діють у руслі ідеології і геополітики сусідньої держави.

Невипадково, цей випад комуністів викликав у Запоріжжі радикальну контрдію: спочатку була відпиляна голова металевої скульптури, а згодом, у новорічну ніч 31 грудня 2011 р. скульптуру тирана було знищено за допомогою вибухівки.

Але наступного дня перший секретар обкому КПУ Олексій Бабурін заявив, що бюст Сталіна буде відновлено. При цьому він заявив, що "Сталин жил, Сталин жив, Сталин будет жить, у том числе в форме памятника". Почалися арешти підозрюваних, відбувся суд. 7 листопада 2011 р. був відкритий новий пам'ятник Сталіну. Що ж стосується молодих виконавців цієї акції, то вони були арештовані і засуджені.

Усе це відбувалося при мовчазному сприянні місцевої влади. Здавалося, що вона разом з її прибічниками з числа комуністів і регіоналів чекає "повернення своїх". Саме так: "повернення своїх". Народний лепутат України першого скликання О. Білоусенко ставить питання: "Які наслідки у часовій свідомості залишає поклоніння пам'ятникам тоталітаризму?". І відповідає: "Досить просто! Пам'ятники Леніну і Дзержинському, як і вулиці і площі, які носять їхні імена, – це прямий доказ того, що можна анексувати території, які належать Україні, позбавити її державності, можна убивати, здійснювати масовий терор, можна гноїти в концтаборах мільйони співгромадян і все це залишиться безкарним" [11].

Пам'ятник Сталіну в Запоріжжі – це спроба утвердження імперської моделі пам'яті в регіоні на майже офіційному рівні. В Україні Сталін – злочинець, з іменем якого пов'язаний Голодомор 1932-1933 рр. і масові репресії проти українства. Пам'ятник Сталіну – це заперечення української незалежності. Ті, у владі, хто дав згоду на його відновлення після знищення і на скандальний судовий процес, повинні були розуміти, що вони пішли не лише проти історії, але й проти здорового глузду. Але це реальні недавні минулого Запоріжжя. При Президенті В. Ющенку неможливо було навіть уявити, що керівництво міста і області на масовому мітингу в День Перемоги стане під червоні хоругви з зображенням Сталіна і надписами “СТАЛІН”, “ПАРТІЯ”. Але з приходом до влади В. Януковича це стало фактом і водночас політичним діагнозом.

Сприяючи увіковіченню катів українського народу, агенти імперської пам'яті саботували будь-яку ініціативу щодо увіковіченню його національних героїв. Так було, наприклад, з пам'ятником Т.Г. Шевченку.

Рішення про його установлення прийняла ще в 1914 р. Олександрівська міська дума. Але Перша світова війна перешкодила реалізувати цей проект. Пройшли десятиліття комуністичного режиму. У другій половині 80-х рр. в умовах перебудови демократична громадськість виступила з ініціативою зібрати кошти і, нарешті, спорудити пам'ятник Т.Г. Шевченку. Ініціаторами цієї благородної справи виступили місцева письменницька організація на чолі з головою П.П. Ребром, Товариство української мови (пізніше – “Просвіта”), відомі в Запоріжжі й за його межами господарники, вчені, видатні люди краю. Тисячі людей перераховували гроші. Було зібрано необхідну суму. Справа залишалася за дозволом властей і визначенням місця для пам'ятника. Партійно-радянська номенклатура всіх рівнів бойкотувала цю народну ініціативу. Врешті-решт, під тиском громади було прийняте відповідне рішення облради, яке відправили для затвердження до Києва. Але там на клопотанні облвиконкому було накладено резолюцію: “Питання щодо будівництва пам'ятника врахувати при підготовці пропозицій про спорудження меморіальних об'єктів у республіці в наступні роки”. У своєму виступі на обласній партконференції (1988 р.) П.П. Ребро, коментуючи фактичну заборону Києвом спорудження пам'ятника, сказав:

“...Ну хіба така резолюція – не глумління над благородними людськими почуттями? Замість того, щоб подякувати людям, підтримати народну ініціативу, патріотичний рух, затівається бюрократична тяганина. Чесно кажучи, ми навіть боїмося казати людям про таку резолюцію, бо вони нас (а може не тільки нас) поб'ють” [12, с.9-11].

Врешті-решт, інфляція “з'їла” зібрані кошти, і справа спорудження пам'ятника Кобзарю в оспіваному ним краю була відкладена на невизначений час.

Коли ж, нарешті, Україна стала незалежною, здавалося, що питання вирішиться. Але тут виявилось, що комуно-регіональна влада і місцеві товстосуми виявили абсолютну байдужість, а то й неприкриту ворожість до цієї ідеї. Єдине, на що вони погодилися, це перейменування на початку 90-х рр. бульвару Жданова на бульвар Шевченка, а в червні 2015 р. безіменну площу в Шевченківському районі на площу Шевченка. І справа не у відсутності коштів. За роки незалежності на території області реалізовано цілий ряд меморіальних проектів. Але до України, боротьби за її визволення, вони не мають відношення. Так, у 90-ті рр., коли йшла чергова дискусія про необхідність увіковічення в обласному центрі пам'яті Кобзаря, у Запоріжжі за кошти ОАО “Мотор-Січ” був споруджений пам'ятник російському поету Пушкіну. У 2010 р. за кошти сім'ї Богуслаєва на території Запорізького національного університету був споруджений пам'ятник монументу Йосипу Гладкому – останньому кошовому отаману Задунайської Січі, який 1828 р. перейшов на бік росіян, а потім став наказним отаманом Азовського козачого війська. Отаман був нагороджений чотирма царськими орденами і став генералом. Золотом на постаменті вигравіровано: “Земле и преданиям верность”. Саме “верность” імперії з її “преданиям”, а не січовикам, стала підставою для спорудження Й. Гладкому пам'ятника. У Росію він вивів лише частину задунайців, а решта була знищена турками чи росіянами по Османській імперії.

У Запорізькій області коштами “Мотор-Січ” було встановлено ще декілька пам'ятних знаків, якими В. Богуслаєв митив межі свого/російського впливу в регіоні. Що особливо цікаво, його діяльність у цьому напрямку продовжилася і після Революції гідності. Агенти імперської пам'яті в області продовжують розширяти межі “Русского мира”.

Прийняття у квітні 2015 р. законів по декомунізацію посягло паніку в місцевому проросійському середовищі. Як кошмар вони сприймають перспективу перейменування вулиць і площ і появи пам'ятників відомим діячам визвольного руху. Але це буде реальний крок по очищенню свідомості українського суспільства від привидів російсько-імперського минулого.

Історична пам'ять і сторінки підручників

Після проголошення незалежності історія України, як вітчизняна історія, стала викладатися в усіх загальноосвітніх навчальних закладах і вищих закладах освіти. У основу нових програм було покладено національну концепцію історії. Ці програми ґрунтувалися на прийнятій в українському науковому середовищі концепції етногенезу українців, їх багатовікової боротьби за своє національне і соціальне визволення. Вперше учні дізналися про Українську революцію початку ХХ століття і її лідерів – М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюру та інших, про українське національно-культурне відродження 1920-х років, три радянських Голодомори, боротьбу в роки Другої світової війни радянських партизан і вояків УПА, про ініційовані владою процеси русифікації України і дисидентський рух на її території, про багато іншого, що приховувала комуністична влада від жителів України. Це справило значний вплив на формування підрастаючого покоління. Його свідомість стала заповнювати українською ідеєю. Формувалася нова історична пам'ять, яка витісняла імперські міфи.

Це загальна тенденція, яка характеризувала всю Україну і Запорізьку область зокрема. Але ці процеси ускладнювалися декількома обставинами. Почнемо з першої: більшість вчителів історії, особливо старшого

покоління, не була підготовлена до викладання історії України. З одного боку, закінчивши радянські університети і педінститути, вони не мали необхідного для цього запасу інформації. З іншого, те про що вони дізнавалися в умовах "перебудови" і перших років незалежності, не завжди відповідало їхнім уявленням про минуле України, які ґрунтувалися на російсько-радянських підручниках, в основі яких були імперські міфи.

Красномовний факт, свідками якого стали випускники однієї з середніх шкіл Запоріжжя 1 вересня 1992 р. У розкладі стояв новий предмет: "Історія України". Вчителька історії, яка багато років викладала в цій школі історію СРСР, почала урок словами (звичайно, російською мовою): "Ну что же, раз уж так случилось, будем изучать историю, которой не было". Але насправді історії України (тієї, що за її переконанням, "не было"), ця вчителька так і не почала викладати. Ще майже 20 років вона продовжувала розповідати своїм учням про історію Росії/Радянського Союзу, вплітаючи в неї окремі фрагменти з минулого України. Як наслідок, її учні добре знали, коли відбувалися з'їзди КПРС і які рішення вони приймали, як більшовицька партія боролася проти контрреволюції, у тому числі української буржуазно-націоналістичної, як реалізувався ленінський план побудови соціалізму в СРСР і формувалася "нова історична спільність – радянський народ". Довідалися вони й про багато інших подій, що в радянській трактовці становили основу російсько-імперського історичного міфу.

Хоча цей випадок і не типовий, але ж і не унікальний. Однак викликає подив інше. Про подібне спрямування викладання історії в багатьох школах знали директори шкіл, працівники районних, міських і обласних департаментів освіти. Знали, і не реагували, а інколи й відкрито підтримували проросійські настрої в школах. І не випадково. Народна освіта в Запорізькій області в роки незалежності перебувала під організаційним і ідейним контролем комуністів і регіоналів. А що стосується Запорізького інституту післядипломної педагогічної освіти, який займався перепідготовкою вчителів, то в останні роки перед Революцією гідності він під керівництвом В.В. Пашкова став, по-суті, розсадником проросійських історичних міфів, своєюрідною філією "Русского мира".

Незважаючи на все це, у Запорізькій області сформувався організований опір спробам проросійських агентів пам'яті зберегти контроль над історичною свідомістю підростаючого покоління. Головним фронтом боротьби за історичну пам'ять стала історична дидактика.

Трапилося так, що до появи нового покоління підручників з історії України і всесвітньої історії XIX-XX ст. виявилися безпосередньо причетними професійні історики Запорізького університету й вчителі історії загальноосвітніх шкіл регіону. Парадоксально, але ініціаторами їх написання стала тодішня владна номенклатура і "червоні директори", зокрема асоціація запорізьких підприємств "Содружество" на чолі з виробничим об'єднанням "Мотор-Січ". Її керівництво – В. Богуслаєв і його оточення, зініціювало створення спеціальної робочої групи для написання підручників з історії і навіть обіцяли профінансувати цей проект. Вже на організаційному засіданні 3 березня 1993 р., на якому були присутні представник Президента в Запорізькій області, його заступник із соціально-гуманітарних питань, начальники управлінь освіти Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської і Миколаївської областей, представники "Мотор-Січі" і майбутні автори підручників, начальником Запорізького обласного управління освіти Б.Г. Тетерятник було сформульовано завдання, яке відтворюємо за стенографією наради, яка збереглася в архіві автора:

"Підручників немає, а ті що є – для нашого регіону не підходять. Треба писати якомога більше альтернативних підручників. Є згода Міністерства освіти на нашу роботу. Маємо велику підтримку асоціації підприємств".

Що означає, що наявні підручники не підходять "для нашого регіону", тоді ніхто не зрозумів. Лише коли почалася робота над першою частиною підручника з новітньої історії України (для 10 класу), стало зрозуміло, що в поняття "регіональний підручник" автор (завідувач кафедрою новітньої історії України Запорізького університету Ф.Г. Турченко) і замовники вкладають різний зміст. Спонсори хотіли одержати книгу, яка б відповідала їх ідеологічним поглядам на минуле України, які за змістом залишалися суто комуністичними і проросійськими. Південь і Схід вони вже тоді сприймали як особливий економічний і етнокультурний організм, який тягнє до Російської Федерації, а не до України. У автора виявився інший підхід. Він виходив з національної системи координат і готував підручник, у якому на загальноукраїнському тлі були б показані регіональні особливості різних територій, у тому числі Півдня і Сходу України. Коли розходження вийшли на рівень дискусій щодо змісту книги й оцінок тих чи інших подій, почалися умовляння і спроби тиску. Але була й велика підтримка вчителів-методистів з історії, працівників Міністерства освіти, зокрема, провідного спеціаліста Наталії Теплоухової, молодого начальника Дніпропетровського обласного управління народної освіти Олександра Удода, місцевих краєзнавців і колеґ-вчених.

Коли стало зрозуміло, що автор відмовляється виконувати антиукраїнське замовлення, спонсори відмовилися фінансувати проект. Підставою для цього послужили рецензії двох кандидатів історичних наук з історії КПРС, колишніх штатних компартійних секретарів обласного і міського рівнів, які після заборони діяльності компартії України знайшли притулок під дахом "Мотор-Січі", а пізніше стали народними депутатами – В. Понеділко і Я. Сухий. Але не все вирішувалося в Запоріжжі. Підручник з новітньої історії України для 10 класу був позитивно оцінений багатьма професійними істориками й вчителями і вийшов 1994 р. у Києві з грифом Міністерства освіти масовим тиражем українською і російською мовами за державні кошти.

Така ж доля спіткала й підручник для 11 класу, який був написаний групою авторів – Ф.Г. Турченком, П.П. Панченком і С.М. Тимченком. Коли робота над ним завершувалася (а велася вона гласно, за участю багатьох учителів-методистів, і зміст його не був таємницею), Б.Г. Тетерятник звернувся до Міністра освіти з листом, у якому просив не друкувати підручник без докорінної переробки його змісту. Ті, хто добре знав

Бориса Григоровича, не повірять, що зробив він це за власною ініціативою. Говорили, що його до цього спонукало керівництво “Мотор-Січі”. Але демарш начальника Запорізького обласного управління народної освіти, у минулому вчителя фізики і математики, закінчився нічим: тодішній міністр П. Таланчук порадив йому займатися прямими обов’язками, а питання змісту історичної освіти полишити спеціалістам.

Поява підручників з історії України для 10 і 11 класів супроводжувалася безліччю позитивних відгуків і розгорнутих рецензій, авторами яких були вчителі, науковці, журналісти, батьки та ін. Звернемо увагу лише на дві, місцеві. Автором першої є запорізький краєзнавець Віталій Шевченко: “Мені, щоб розібратися в нашій історії, – писав він, – довелося витратити на це ціле життя. А їм (старшокласникам. – Ф. Т.) потрібно просто уважно слухати вчителя та ретельно опрацювати підручник” [13].

Друга рецензія, яку написав інженер “Мотор-Січі”, що з відомих причин ховався за псевдонімом Олекса Сало, починається словами:

“Я переглянув цей підручник, а потім з великою зацікавленістю заглибився в читання і, як перегорнув останню сторінку, був впевнений, що це історія мого народу... А коли народ має свою історію, то буде у нього і держава, і добробут, попри всі негаразди і незграбність (а то і злочинність) нинішніх керівників різного гатунку” [14].

Разом з тим, ці підручники, що називається, “в багнети” були сприйняті представниками лівих партій і ветеранських організацій, які перебували під їх контролем, а також деякими вчителями, частиною батьків. Вони буквально “закидали” всі інстанції вимогами “відкликати” підручник. Особливо багато листів йшло з усіх областей Півдня і Сходу. Неабиякого розголосу набула заява лідера Селянської партії України С. Довганя, який поставив вимогу переписати підручника, інакше його фракція в Верховній Раді не голосуватиме за програму уряду [15]. Після цього демаршу в ряді газет з’явилися рецензії народних депутатів України, членів Комітету з науки і народної освіти Верховної Ради України, членів фракції “Комуністи України за соціальну справедливість і народовладдя” Є. Краснякова і В. Кузьєва під гучною назвою “Не стыдно ли, господа историки?” [див., напр., 16-18]. На ці виступи відповів у газеті “Час” колишній ректор Запорізького державного педагогічного інституту, доктор історичних наук, професор Анатолій Черненко. Підсумок своєї статті вчений узагальнив такими словами: “Отже, з вашої рецензії випливає відповідь: ви хочете реставрації. Реставрації того тоталітарного режиму, носієм якого була і є ваша партія” [19].

Але справа на цьому не закінчилася. Депутати направили запит на ім’я Міністра освіти “про перекручення фактів” у підручниках “Новітня історія України” для 10 і 11 класів. На виконання цього запиту Міністерство дало вказівку обласним науково-методичним центрам та обласним інститутам післядипломної педагогічної освіти, Інституту історії України НАН України, Київському національному університету провести експертизу підручників. До роботи долучилися десятки спеціалістів усіх областей України, а в Міністерстві освіти 18 грудня 1996 року було проведено круглий стіл “Історія України ХХ ст. на сторінках шкільних підручників”. До участі в роботі круглого столу були залучені професійні історики, народні депутати лівого політичного спрямування, працівники Міністерства, автори підручників. Журнал “Історія в школах України” констатував:

“Дискусія, яка була запланована як широкий обмін думками, врешті звелася до обговорення одного підручника, виданого 1995 року, “Новітня історія України” П. Панченка, Ф. Турченка та С. Тимченка” [20].

Однак, результати обговорення виявилися невтішними для його ініціаторів. Спільними зусиллями вчительської громадськості, вчених-істориків, представників демократичних сил у парламенті і поза ним підручники вдалося відстояти.

Виважена позиція української сторони була з розумінням сприйнята демократичною громадськістю країни, але засуджена рядом українських політиків, які перебувають у полоні ностальгії за радянським минулим і продовжують мислити категоріями “єдиної і неділимої”. Так, 19 грудня 2007 р. член Партії регіонів, народний депутат України В. Колесніченко звернувся через газету “Сьогодні” до віце-прем’єра України Дмитра Табачника з відкритим листом “Уроки лицемерія для “маленьких українців””, у якому закликав змінити зміст підручників і повернутися до традиції радянського історіописання. При цьому він пропонує, щоб Південь і Схід вчилися за одними підручниками, Центр і Захід – за іншими. Не треба бути проникливим аналітиком, аби зрозуміти, що цим самим буде законсервованій, а може й поглиблений розкол України на Східну і Західну. Проаналізувавши лист В. Колесніченка, завідувач відділу Інституту української археографії та джерелознавства НАН України І. Гирич робить висновок, що він “закликає до розчленування України й національної нетерпимості” [21].

У наступні декілька років агенти імперської пам’яті продовжували запеклу боротьбу зі шкільними текстами. Але особливої уваги на них ніхто з представників влади вже не звертав. Ситуація стала змінюватися після того, як до цієї боротьби підключилася Москва. Там відкрито висловили незадоволення концептуальними підходами наших авторів, і, зокрема, тим, як викладаються деякі важливі теми, такі як: війна більшовицької Росії з Українською Народною Республікою 1917-1919 років, Голодомор 30-х років, Друга світова війна тощо. Москва зажадала спільного редагування підручників. По суті, йшлося про відновлення російської цензури на українські книги. Така цензура була введена ще на початку ХVIII ст. Петром I і багато разів підтверджувалася його наступниками. Російська влада прагнула, щоб, цитуючи указ священного Синоду від 1800 рр., “не могло въ таковых книгах... с российской печатью несогласия произойти” [22]. Це суто імперський підхід, спрямований на нав’язування українцями російського розуміння історії.

Багатьом дуже хочеться, щоб народи наших країн на своє минуле (і майбутнє?) дивилися через спільні (по-суті, російські) окуляри. І це не лише ностальгія за минулим. Робляться конкретні кроки, щоб створити

спільний образ минулого. Декілька років поспіль за рішенням урядів України і РФ працював російсько-український колектив істориків. Але наміри розробити “спільну історію” не мали успіху. Не відходячи від науки, знайти ту “середню лінію”, на якій би поєдналося українське і російське бачення складних сторінок історії (а саме вони становлять її суть), не вдалося. І у цьому немає нічого дивного. Історія – особлива дисципліна. Це – не фізика чи математика. Написані спільні з росіянами підручники з цих наук залишаються лише підручниками з фізики чи математики. Може тому такі проекти нікого не цікавлять. Інша справа – “спільна історія” України і Росії, яка насправді виявиться історією Російської держави. Поки Україна залишається незалежною, бажання створити “спільну” з Росією історію, слід розглядати в контексті прагнення позбавити її незалежності. Не більше, і не менше [про цей проект див. наші статті: 23-25].

Не менш драматичною була історія з серією навчальних посібників для 5-11 класів шкіл Запорізької області під загальною назвою “Історія рідного краю” [див. 26-31]. Подібні курси вводилися у всіх регіонах України. Це була реакція на гостру потребу в інформації про місцеву історію, без якої історична пам’ять неповна. Ініціатором цього проекту в Запоріжжі був заступник голови облдержадміністрації, у минулому вчитель історії а потім – начальник управління освіти Запорізької міськради, кандидат історичних наук М.О. Фролов. Авторами посібників були вчені Запорізького національного університету. Загальну редакцію виконав проф. Ф.Г. Турченко. На доступному для школярів рівні в з використанням новітніх досягнень вітчизняної історіографії, у книгах розкривається історичне минуле Запорізького краю з найдавніших часів до наших днів. Нічого подібного раніше не було. Поява цих посібників викликала неоднозначну реакцію. Особливо гарячі дискусії спалахнули щодо висвітлення в посібниках історії регіону в радянську епоху і в період незалежності. Секретар Запорізького обкому СДПУ(о) навіть погрожував подати на автора посібника для 11 класу в суд за “фальсифікацію історії”, але вчасно передумав. Він обмежився “викривальними” статтями в газетах (написаними “под копірку”) і виступами перед однодумцями [32-34].

На ці статті колишнього секретаря райкому КП України, який в умовах незалежності “виріс” до секретаря обкому СДПУ(о) – партії, очолюваної самим В. Медведчуком, була наша газетна відповідь “Фальстарт секретаря обкома СДПУ(о)”, а історик – краєзнавець В. Шевченко написав полемічну замітку “Учням – тільки правду”, де зазначив: “можна тільки порадіти за вчителя, який тепер буде мати на озброєнні високонауковий підручник, де чітко, точно, правдиво виписана історія нашого краю...” [35].

Але на цьому дискусія не припинилася. Проректор обласного інституту післядипломної перепідготовки (ЗОІППО) навіть “мобілізував” для неї ветеранів війни, щоб у присутності авторів “викрити” їх як злісних фальсифікаторів історії. Врешті-решт, ця кампанія закінчилася тим, що керівництво Департаменту освіти і науки Запорізької облдержадміністрації, яке перебувало під жорстким контролем місцевих регіоналів, на початку 2010-х років вилучило предмет “Історія рідного краю” з навчального плану. Зникла і обласна Олімпіада з історії рідного краю, яка більше 10 років проводилася в області. Багато вчителів говорили про деструктивний характер цих акцій, але на відкритий конфлікт з чиновниками-регіоналами не пішли. Бій за історичну пам’ять своїх учнів учителі – одна з найбільш контрольованих владою груп бюджетників – програли. Нагадаємо, що в 30-ті роки ХХ ст. краєзнавство, як галузь історії, найбільше пов’язане з народною пам’яттю, зазнало сталінських репресій і було практично знищене.

Замість висновків

У Запоріжжі відчували небезпеку поширення імперських міфів і формування на їх основі відповідних варіантів історичної пам’яті. У цьому контексті ознайомимо читачів з дискусією, яка ще 1999 р. відбулася між запорізьким поетом, депутатом Верховної Ради Павлом Бауліним, який входив до парламентської фракції Прогресивно-соціалістичної партії Наталії Вітренко, й Ізраїлем Зайдманом – активним учасником демократичного руху Запоріжжя. Хоча дискусія відбулася 15 років тому, вона має пряме відношення до нашої теми і подій сьогодення. Поет П. Баулін, якого за антиукраїнські дії і великоруський шовінізм місцева організація Національної спілки письменників України навіть виключила зі свого складу, стверджував, що “народ, живущий здесь и создавший много веков назад свое государство – Киевскую Русь, говорит на языке предков – на русском языке”. Приїхавши в дитинстві з батьками до Запоріжжя з Горького (нині – Нижній Новгород), він повинен був помітити, що тут інше, ніж на Волзі, етнокультурне середовище. Але чомусь не помітив. Як і багато місцевих росіян, Баулін вважав, що, як і Поволжя, Придніпров’я є ареалом російської історії, російської мови і російського етносу, який тут існував ще з часів Київської Русі. Щодо української мови, якою послуговується частина населення регіону, то це, за його глибоким переконанням, був штучний витвір, “созданный галицкой диаспорой”. З цього імперського міфу Баулін робив висновок: щоб ізолюватися від набридливих галичан слід створити на російськомовному Південному Сході України автономне державне об’єднання зі своєю армією, власним митним режимом і валютою, яке буде перебувати в найтісніших зв’язках з Росією, аж до повного об’єднання з нею. І це – більше ніж за п’ять років до Северодонецька з його сумнозвісним ПІСУАРОм і за п’ятнадцять років до новітньої російсько-української війни! Баулін мислив категоріями російсько-імперського історичного міфу. Коли б він читав відомих російських істориків, зокрема, Бориса Рибакова, то, можливо б, не допустив такого невігластва. Шанований у науковому світі професор Б. Рибаків розмовною мовою жителів Київської Русі називав мову, якою нині спілкуються селяни Київської області. На цю мову, до речі, переходили й князі, незважаючи на те, що були вони переважно приходьками. А поскільки П. Баулін не заглиблювався в історичну літературу, а перебував в полоні російської імперської пам’яті, І. Зайдман змушений був пояснити цьому приходьку, як опинилися росіяни в Україні і якою мовою вони розмовляють:

“Что касается предков Баулина, то не исключено, что они когда-то, лет 800 тому назад, вышли из Киевской Руси куда-нибудь в Рязань или Тверь, но их потомки, хорошенько перемешавшись за истекшие века с татарами и уро-финнами, вернулись сюда только-только, в лице самого Павла Борисовича... Поэтому не надо представлять дело так, что вот они тысячу лет тут жили и все время тем и занимались, что говорили на русском языке”.

Щодо проекту Південно-Східної автономії, то спроба її створення, за твердим переконанням І. Зайдмана, приведе до кривавої війни, на тлі якої навіть Придністров'я і югославська різня “покажуться дитскими шалостями” [36].

На превеликий жаль, пророцтво І. Зайдмана збувається. Прагнення перетворити імперський міф на реальність обернулося трагедією. Росією був анексований Крим, оголошений “исконно русской территорией”, на Донбасі з весни 2014 р. йде російсько-українська війна. Запоріжжя, по-суті, перетворилося у прифронтову область. Але війна все ж йде поза її межами, і цьому є пояснення.

Незважаючи на всі зусилля сил політичного реваншу, які після проголошення незалежності України ні на мить не припиняли свою діяльність, у Запорізькому регіоні, поступово складаються умови для формування національно-українського типу історичної пам'яті і витіснення з масової свідомості проімперських міфів про минуле. Реалії життя, попри усю їх складність, неоднозначність і суперечливість, сприяють цьому. На цій основі відбувається кристалізація національної ідентичності і перегрупування політичних сил на користь тих, в основі діяльності яких було покладено українську національну ідею. У цьому відношенні Запоріжжя, Південь і Схід України йшли з помітним запізненням, але у тому ж напрямку, у якому йшов свого часу Захід і Центр.

Показовий факт, який ілюструє ці процеси: коли у 2001 р. була проведений демографічний перепис, то виявилось, що відсоток українців у загальному масиві жителів області з часів передостаннього перепису 1989 р. збільшився з 61,3% до 70,8%. Відповідно, відсоток росіян зменшився з 32,0% до 24,7%. У наступні роки цей процес продовжувався. Подібні зміни відбувалися і в інших областях Півдня і Сходу України. І справа не у від'їзді росіян на свою історичну батьківщину, хоча цей процес, без сумніву, має місце. Збільшення українців пояснювалося, головним чином, за рахунок тих, хто в роки радянської влади стали називати себе росіянами, а тепер повернулися до своїх національних коренів. Вони повірили в незалежність України і втратили мотивацію приховувати своє національне походження. Хоча у більшості своїй вони були російськомовними, їх свідомість заповнювало українське бачення історичного минулого.

Схоже, цього не помічала місцева влада, яка аж до Революції гідності вважала Запоріжжя “надійним тилом” Партії Регіонів. Губернатор О. Пеклушенко у грудні 2013 р., коли на центральній площі обласного центру вже вирував Євромайдан, орієнтував свій партактив на 3-4 місце по відсотку поданих за В. Януковича голосів на майбутніх президентських виборах 2015 р. (після Донбасу, Криму і, напевне, Одеси). Сьогодні рейтинг регіоналів не перевищує 10% і регіон вважається проукраїнським. Це підтвердили останні парламентські і президентські вибори. Імперський міф про “Новоросію” і “Русский мир” в регіоні не прижився. На початку революції Запоріжжя взагалі опинилося в авангарді боротьби Півдня України проти проросійського режиму Януковича.

Чому так відбулося?

Незадовго до революції Запоріжжя опинилося в центрі всеукраїнського скандалу: виявилось, що все місцеве керівництво так чи інакше залежить від “смотрящего” Анісімова – місцевого кримінального авторитета (пов'язаного з Києвом), який обклав весь бізнес, державні і комунальні заклади даниною і контролював МВД, СБУ і всю кадрову політику влади. Але на якомусь етапі Анісімов переоцінив свій вплив і став передавати в Київ менше данини, ніж зазвичай передавав. У результаті незадоволення на верхах Анісімова заарештували, і про ситуацію з тотальною корупцією влади стало відомо всім. Ще до революції з'явилось гасло: “Банду геть!”. Під бандою розумівся кримінал і місцева влада – всі члени Партії регіонів. Коли почалася революція, відбувся своєрідний резонанс ненависті до корумпованої влади і гасел Євромайдану. Це – по-перше.

По-друге. Без сумніву, відіграла свою роль історична специфіка краю, як колиски козацтва. Вплив цієї специфіки був опосередкованим. Насправді, через сучасних жителів області нащадків козаків мало – орієнтовно, не більше 5-8%. За 250 років після ліквідації Запорізької Січі склад населення радикально змінився. Сьогодні абсолютно переважають переселенці і їх нащадки з різних регіонів України і з Росії (останніх близько 30%). Але – і це дуже важливо – залишилася легенда (міф) про козацьке минуле, який став самостійним фактором життя. Цей міф давав людям готові норми поведінки в екстремальних умовах революції. І багато жителів регіону поведінку українського козака взяли на озброєння. Протестні акції в грудні збирали 100-500-1000 чол., а найбільше зібралось після прийняття репресивних законів в січні 2004 р., коли 26 січня вийшло 10 000 чоловік. Саме тоді ввечері, коли основна маса протестувальників розійшлася, відбувся кривавий погром решти. Міліція і тітушки арештували близько сотні чоловік, а понад 50 опинилися в лікарнях. Після цього протести продовжилися, хоча й з меншою інтенсивністю. Виступали українською і російською мовами. Посилалися і на героїчну козацьку старовину, і на події Української революції початку ХХ ст., і на боротьбу ОУН-УПА. Всі дружно кричали “Банду – геть!”, “Слава Україні – Слава Героям!”, “Схід і Захід – разом!”, читали Т.Г. Шевченка, Лесю Українку, Івана Франка, особливо його “Не пора...”. Всі вивчили національний гімн і натхненно співали.

Чи були спроби створити в Запоріжжі сепаратистську “народну республіку”?

Як і скрізь на Півдні і Сході України, після втечі Януковича в Росію, початку анексії Криму і початку війни в Донбасі були спроби перенести сепаратизм до Запоріжжя. Почалися сутички між майданівцям і

проросійськими силами. Останніх в місті на 700 тисяч жителів виявилось на диво мало – разом з літніми комуністами на їх мітинги збиралося не більше 500. Самих бойовиків було 100-150. Але вони були агресивні, особливо іногородні емісари, які разом з місцевими активістами організували і оплачували акції. Апогей боротьби прийшовся на 13 квітня. В цей день було 2 мітинги – майданівців (до 5 тисяч) і антимайданівців (до 1 тисячі). Після закінчення мітингів активісти з обох боків пішли назустріч один одному (відстань 2,5 км). Сепаратисти були з російськими триколорами і навіть прапорами імператорської сім'ї. Був план підняти їх над облдержадміністрацією і міською радою. Коли зійшлися, почалася перепалка. Могло дійти до крові. Між ними стало декілька десятків міліціантів. Виявилось, що сепаратистів близько 200, а майданівців – до 500. Інформація про події по "стрімах" миттєво поширилася по місту. Досить швидко тітушок і міліціантів оточили вже 2 тисячі, потім 3, а потім і 5 тисяч чоловік. Вимагали арешту. Хтось брався за бруківку. Їх стримували. Приїхав прокурор, потім – губернатор, священник. Потім хтось приніс десяток яєць. Стали кидати в "тітушок". Через деякий час яєць було тисячі: підвозили машинами. Потім, коли у всіх сусідніх магазинах яйця викупили, у хід пішла томатна паста, борошно, пакети з соком тощо. Це було публічне приниження, повний крах сепаратистської ідеї в місті. З'явилася оцінка цього дійства: "Тітушки в клярі". Кінчилося тим, що пізно ввечері (а почалося все десь о 15 годині) тітушок провели через коридор ганьби в міліцію і там переписали. Після цього стало ясно, що Запоріжжя – українське місто, яке не допустить сепаратизму.

Ці та інші події Революції гідності в Запоріжжі вже увійшли у новітню історію Запорізької області. Про них пишуть і говорять у регіоні і за його межами. Про них часто згадують і сперечаються. Вони стали обростати деталями і домислами, перетворюючись у складову нової історичної пам'яті.

Життя продовжується...

Джерела та література

1. Від трудящих Запорізької області Йосипу Віссаріоновичу Сталіну // Червоне Запоріжжя. – 1944. – 16 квітня. – С.2.
2. Червоне Запоріжжя. – 1944. – 16 квітня.
3. Оруэлл Дж. "1984" и эссе разных лет. Роман и художественная публицистика / Дж. Оруэлл. – М. : Прогресс, 1989. – 386 с.
4. Запорізький рахунок Великій війні. 1939-1945 / Ф.Г. Турченко, В.М. Мороко, О.Ф. Штейнле, В.С. Орлянський та ін. – Запоріжжя : Просвіта, 2013. – 415 с.
5. Стенограма диспуту за романом Олеса Гончара "Собор" у Запорізькому педінституті 12 квітня 1968 року // Чабаненко В. Моя гончаріана. – Запоріжжя, 2007. – С.58-75.
6. Гончар О. Щоденники / О. Гончар. – К. : Веселка, 2004. – Т.3: 1984-1995. – 606 с.
7. Кириченко С. Посмертний лауреат / С. Кириченко // Краєзнавство. – 1993. – №1. – С.25-27.
8. Вілінов Ю. На шляхах від порогів до синіх морів / Ю. Вілінов. – Запоріжжя : Творча група "Мастер", 2005. – 350 с.
9. Історична розвідка Ганни Черкаської про назви вулиць міста Запоріжжя та їх архітектуру (травень 2008 р.) // Архів автора.
10. Ильенков Э.В. Философия и культура / Э.В. Ильенков. – М. : Издательство политической литературы, 1991. – 464 с.
11. Білоусенко О.Ф. Україні потрібна своя історія, а не вигадана у Москві / О.Ф. Білоусенко // Запорізька Січ. – 2014. – 7 лютого.
12. Ребро П. Т. Шевченко і Запоріжжя. Доповіді, статті, вірші, хроніка. Книга друга / П. Ребро. – Запоріжжя : Байда, 2007. – 120 с.
13. Шевченко В. Нарешті сказано правду / В. Шевченко // Запорізька Січ. – 1995. – 19 січня.
14. Сало О. Новий підручник про новітню історію / О. Сало // Запорізька Січ. – 1996. – 15 травня.
15. Киевские ведомости. – 1996. – 6 вересня.
16. Радянське Побужжя (Миколаїв). – 1996. – 23 листопада.
17. Южная Правда (Миколаїв). – 1996. – 7 листопада.
18. Товариш. Орган Соцпартії України. – 1996. – №№30,38.
19. Черненко А.М. Рецензія на соціалістичні претензії / А.М. Черненко // Час. – 1966. – 29 листопада.
20. Історія в школі. – 1996. – №2 (грудень). – С.48.
21. Гирич І. Щоб нові підручники за старим зразком? / І. Гирич // Урок української. – 2007. – №4. – С.39.
22. Корчмарик Б.Ф. Концепція М. Грушевського і наші сучасні підручники історії України / Б.Ф. Корчмарик. – Вінніпег : Українська Вільна академія наук, 1994. – 38 с.
23. Турченко Ф.Г. "Общая история": наука чи політика? / Ф.Г. Турченко // Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / За загальною редакцією доктора історичних наук, професора Юрія Шаповала. – К. : ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2013. – С. 414-447.
24. Турченко Ф.Г. Від підручника історії Росії до інтервенції в Україну / Ф.Г. Турченко // http://www.slideshare.net/slideshow/embed_code/33459149
25. Турченко Ф.Г. Спільний російсько-український підручник в контексті російської інтервенції в Україні / Ф.Г. Турченко // http://www.slideshare.net/slideshow/embed_code/33658895
26. Щупак І.Я. Історія рідного краю. Підручник для 5 класу середньої загальноосвітньої школи / І.Я. Щупак. – Запоріжжя : Прем'єр, 2000. – 140 с.
27. Історія рідного краю. Підручник для 7 класу середньої загальноосвітньої школи / Г.М. Тощев, О.В. Дровосекова, С.І. Андрух. – Запоріжжя : Прем'єр, 2001. – 122 с.
28. Історія рідного краю. Підручник для 8 класу середньої загальноосвітньої школи / С.Р. Лях, О.К. Лях. – Запоріжжя : Прем'єр, 2001. – 188 с.
29. Історія рідного краю. Підручник для 9 класу середньої загальноосвітньої школи / А.В. Бойко, Ф.Г. Турченко. – Запоріжжя : Прем'єр, 2001. – 126 с.
30. Історія рідного краю. Підручник для 10 класу середньої загальноосвітньої школи / О.М. Ігнатуша, В.Г. Ткаченко, Г.Ф. Турченко. – Запоріжжя : Прем'єр, 2001. – 224 с.
31. Історія рідного краю. Підручник для 11 класу середньої загальноосвітньої школи / В.М. Мороко, Ф.Г. Турченко. – Запоріжжя : Прем'єр, 2001. – 221 с.
32. Світлицький А. Про підручник "Історія рідного краю", або Як професор Ф.Г. Турченко готує учнів 11 класів та їх батьків до виборів / Анатолій Світлицький // Запорізька Січ. – 2001. – 13 жовтня.
33. Светлицкий А. Про учебник "История родного края", или Как профессор Ф.Г. Турченко готовит учеников 11 классов и их родителей к выборам / Анатолий Светлицкий // Досьє (Запорожье). – 2001. – 18 октября.

34. Светлицкий А. Об учебнике “История родного края”, или как профессор Ф.Г. Турченко готовит учеников 11 классов и их родителей к выборам / Анатолий Светлицкий // Наша газета+ (орган ЦК СДПУ(о). – 2001. – 28 октября.
35. Шевченко В. Учням – тільки правду / В. Шевченко // Запорізька Січ. – 2001. – 16 жовтня.
36. Зайдман И. К гражданской войне через утопию Павла Баулина / И. Зайдман // Запорізька Січ. – 1999. – 5 августа.

Турченко Ф. Г. Историческая память и политика памяти на Запорожье (1991-2015 гг.). Ч. 2.

Данная статья посвящена анализу исторической памяти и политическим манипуляциям с ней. Речь идет о формировании различных типов исторической памяти и деятельности различных ее субъектов (“агентов памяти”). Географические пределы исследования – одна из областей Южной Украины – Запорожская, а хронологическими рамками – период независимости Украины. Иногда логика анализа выдвигает автора существенно раздвигать эти временные и географические рамки.

Ключевые слова: историческая память, политика памяти, исторический миф, агенты памяти, память про войну, “Російський світ/Русский мир”.

Turchenko F. G. Historical memory and politics of memory on Zaporizhzhya (1991-2015). Part 2.

The article analyzes the historical memory and political manipulation with it. It will be about the formation of different types of historical memory and the activities of its subjects (“agents of memory”). Geographic limits of the study is one of the regions of South Ukraine – Zaporizhzhya, and chronological scope is the period of Ukraine’s independence. However, logic analysis sometimes makes the author to extend these time and geographical scope.

Keywords: historical memory, politics of memory, historical myth, agents memory, the memory of war, “Russian World”.

УДК 94:322:261.7:172.3(477)

Т. В. Грушева

ХРИСТИЯНСЬКИЙ СВІТ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ВИПРОБУВАННЯ ВІЙНОЮ

У статті аналізується позиція християнських церков сучасної України у суспільній площині, особливості взаємин православних, греко-католицьких церков, Євангельських християн баптистів, Християн віри євангельської та Адвентистів сьомого дня. Даються відповіді на питання: як впливають суспільно-політичні умови у державі на ставлення віруючих до споріднених церков. Досліджується зміна їх соціальних орієнтирів у зв'язку із подіями 2014-2015 рр.

Ключові слова: християнські церкви, сучасна Україна, воєнний конфлікт.

Роль Церкви в сучасному світі складно переоцінити. Перманентні конфлікти на релігійному ґрунті демонструють, з одного боку, факт того, що світ у XXI ст. залишився релігійним, з іншого – намагання політичних сил використати духовну складову в геополітичних стратегіях. Українські реалії кінця ХХ – початку ХХІ ст. підтверджують ці факти. Дослідження подій, притаманних українському православ'ю часів незалежної України, детально досліджувалося українськими вченими. Поважаємо наукові розвідки О. Шуби, А. Колодного, О. Ігнатуші, В. Єленського, В. Любащенко та інших, що дозволили створити об'єктивну картину духовної площини української громади. У даній статті спробуємо показати зміни, що характеризують громадянську позицію Церкви у її зв'язку із політико-соціальною ситуацією в країні, а також комунікаційні взаємодії сучасних християн.

Вивчення історичного аспекту щодо релігійного багатомаття в Україні проливає світло на ситуацію навколо міжконфесійного діалогу в українських реаліях. Як відомо, конфліктогенність суспільства може, з одного боку, употужнюватися через релігійні непорозуміння, а з іншого – стабілізуватися у разі виконання Церквою своєї природної функції морального регулятора з такими якостями, як милосердя та безкорисливість. 2014-15 рр. кардинально змінили ситуацію в українському соціумі, у тому числі і Церкві. У даній статті ми виокремуємо період останніх років з огляду на зміни у внутрішньохристиянському світі.

Для порівняння особливостей у соціальному служінні церков ми обрали такі періоди в сучасній історії українського християнства, як-от: перша половина 1990-х рр. (екстенсивний розвиток церков), кінець 1990-х – початок 2000-х рр. (інтенсивний розвиток) та 2014-15 рр. (шлях українського суспільства до своєї гідності та воєнний конфлікт на Сході країни).

У постатеїстичному суспільстві релігійні об'єднання отримали можливість не лише реєстрації, а й реальну змогу відкрито проводити місіонерську й благодійну роботу, чим зміцнили ряди віруючих. Омріяна за радянських часів свобода віросповідання стала реальністю. Об'єктивно склався значний прошарок населення, який не визначився з власною церковною приналежністю. За соціологічними дослідженнями Національного інституту стратегічних досліджень на 1992 р. православні склали 20% вибірки, репрезентативної для всієї країни, греко-католики – 5%, інші віровизнання – 2%, 42% вважали себе віруючими, але не належали до жодної з церков, 32% називалися атеїстами [1]. Останні дві категорії опитаних являли собою безсумнівний інтерес для церков, що привело до їхньої конкуренції. Варто сказати, що на початку ХХІ ст. ситуація, яка пов'язана з релігійністю українського суспільства, значно змінилася. У 2002 р. невіруючих виявилось 10,7%, а переконаних атеїстів всього 2,2% [2, с.9]. Отже, відбулося самовизначення населення країни в конфесійних координатах.